

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Nederlandse politiek en slavernij in de negentiende eeuw

Lauret, L.B.; Allen, R.M.; Captain, E.; Rossem, M. van; Vyent, U.

Citation

Lauret, L. B. (2023). De Nederlandse politiek en slavernij in de negentiende eeuw. In R. M. Allen, E. Captain, M. van Rossem, & U. Vyent (Eds.), *Staat & slavernij* (pp. 133-143). Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Gennep. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3641048>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3641048>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

9. De Nederlandse politiek en slavernij in de negentiende eeuw

Met de Bataafse revolutie in 1795 werden slavenhandel en slavernij een vraagstuk in de landelijke politiek. In de tweede helft van de achttiende eeuw was de morele kritiek op slavernij prominent en publiek op de voorgrond getreden in de opiniepers en filosofische werken, maar tot veranderingen had dit nog niet geleid. In dit hoofdstuk staan de vragen centraal hoe de Nederlandse politiek na 1795 is omgegaan met slavernij, hoe historici erover hebben geschreven en welke vragen nog onbeantwoord zijn.

■ Revolutie en restauratie, 1795-1840

In april 1797 deed de radicale volksvertegenwoordiger Pieter Vreede een oproep in de Nationale Vergadering om in de nieuwe grondwet een verbod op slavenhandel en slavernij op te nemen.¹ Een commissie die was ingesteld door dezelfde Nationale Vergadering boog zich over deze vraag, maar adviseerde om niets daarover vast te leggen. Het behoud van de overgebleven koloniën, met name Suriname, Curaçao, de Goudkust en delen van Nederlands-Indië, zou in gevaar komen wegens gebrek aan kolonisten om daar de orde te bewaren en de grond te bewerken na de afschaffing. Bovendien stond de onrust die was ontstaan op Santo Domingo na de Franse afschaffing van slavernij (1794) iedereen nog helder voor ogen. Nadelige economische gevolgen kon de jonge Bataafse Republiek niet dragen. Ondanks de morele bezwaren tegen slavernij leidden deze praktische bezwaren ertoe dat het nieuwe grondwetsontwerp voor de Bataafse Republiek het onderwerp slavernij onbesproken liet. Een jaar na zijn oproep was Vreede betrokken bij de succesvolle campagne om het nieuwe grondwetsontwerp af te keuren. In januari 1798 pleegde hij vervolgens een staatsgreep, waarna de radicalen zelf een nieuw grondwetsontwerp konden opstellen. Maar ook in dat ontwerp bleef slavernij onbesproken. Kennelijk had het thema voor Vreede en zijn medestanders geen politieke prioriteit meer. Kortom, de ook in Nederland veel gebruikte kreet

‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ bleek niet van toepassing op de slaafgemaakten in de Bataafse overzeese gebiedsdelen.

Met de overgang naar het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd in de grondwet van 1815 bepaald dat niet meer de Staten-Generaal, maar koning Willem I het opperbestuur genoot over de koloniën. Hij had grootse plannen met deze gebieden, daarbij gesteund door de macht die de grondwet hem toebedeelde en het snelle herstel van de Nederlandse slavenkoloniën en slavernijgerelateerde industrieën na de napoleontische oorlogen. Na het verlies van een groot deel van het koloniale wereldrijk behoorde Nederland vanaf het begin van de negentiende eeuw niet meer tot de grootste slavenhoudende staten in de wereld, maar de slavenhoudende plantages waren nog wel van economisch belang voor de staat en de ondernemers. Recent onderzoek naar de oprichting van De Nederlandsche Bank wees bijvoorbeeld uit dat het startkapitaal waarmee de oprichting van dat instituut mogelijk werd gemaakt deels afkomstig was van ondernemers met directe belangen in de plantageslavernij. Verder steeg de consumptie van katoen, indigo, suiker en koffie, hoewel de publieke opinie zich tegen slavernij had gekeerd. Willem I wilde dat de staatskas daarvan profiteerde en stuurde wetsvoorstellen naar de Tweede Kamer voor verhoogde accijnzen op koffie en suiker. Ondanks pogingen van Amsterdamse handelshuizen om dat wetsvoorstel in de kiem te smoren vanwege teruglopende winstgevendheid, stemden de Tweede en Eerste Kamer in met de accijnsverhoging. Door Britse internationale druk was de afschaffing van de slavenhandel opgelegd. Slavenhouders beseften dat zij lippendienst konden bewijzen aan de abolitionistische zaak door de afschaffing van de slavenhandel stilzwijgend te accepteren: die stond immers het gebruik van slavernij als productiewijze niet in de weg.²

Als opperbestuurder van de koloniën vond Willem I een gelijkgestemde ziel en trouwe dienaar in de militair Johannes van den Bosch: beide mannen ontwikkelden een allesomvattende visie op koloniaal bestuur die het lot van vele slaafgemaakten en lokale boeren bezegelde.³ Van den Bosch had gediend in Nederlands-Indië en werd in 1827 benoemd als commissaris-generaal van Suriname en de Antillen, met als opdracht het bestuur grondig te herzien. Een onderdeel van Van den Bosch' beleid was het invoeren van een belangrijke wijziging in het koloniaal reglement (1828) waardoor slaafgemaakten juridisch voortaan als personen werden beschouwd in plaats van als goederen. Plantagedirecteuren en investeerders in Nederland kwamen daartegen in verzet. Ze slaagden erin het

Aanzicht van het Ministerie van Koloniën in het voormalige Huygenshuis in Den Haag.

Ministerie van Koloniën te overtuigen om bij de herziening van het Reglement (1833) het betreffende artikel te schrappen.

Slaafgemaakten konden daarna dus weer als goederen worden behandeld. Dat had verstrekkende gevolgen voor de politieke discussie over de afschaffing van de slavernij. In zijn nieuwe functie van gouverneur-generaal van Nederlands-Indië (1830-1833) voerde Van den Bosch het cultuurstelsel in met het doel de kolonie winstgevender te maken. Slavernij maakte daardoor langzaam plaats voor dwangarbeid van dorpsbewoners op het platteland, die een deel van hun grond moesten bewerken om vastgestelde hoeveelheden gewassen tegen vaste lage prijzen te leveren aan het gouvernement.

■ Abolitionisme en anti-abolitionisme, circa 1840-1850

De politieke discussie over de afschaffing van slavernij richtte zich vanaf 1840 op de Atlantische gebieden en dan met name Suriname. Hoewel historici de meeste aandacht hebben besteed aan de plantageondernemingen in dit gebied, kwam ook op de Nederlandse Cariben grootschalige slavernij voor. Zo leefde op Curaçao maar liefst veertig

procent van de bevolking in slavernij. De Caribische eilanden ontwikkelden zich nooit tot plantage-economieën, terwijl Suriname dat bijvoorbeeld wel deed. Daar waren de investeringen van Nederlanders het grootst en daarmee hun belangen bij afschaffing. Met de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid en medezeggenschap van de Staten-Generaal over de koloniale begrotingen in 1840 waren de koloniën niet langer volledig het domein van de Oranjevorst. Gedesillusioneerd door de inperking van zijn macht trad Willem I af; de troon ging over op zijn zoon, Willem II. In het Adres van Antwoord op de Troonrede van 1841 zinspeelden de Eerste en Tweede Kamer op de emancipatie van slaafgemaakten. Ook in de samenleving groeide de weerstand tegen slavernij. Aangemoedigd door de Britse abolitionisten organiseerden Nederlandse burgers zich met als doel ook hier te lande de afschaffing tot stand te brengen.

Die opleving van het abolitionisme was aanleiding voor de Amsterdamse handelshuizen om zich tot de nieuwe koning te wenden en zich van zijn steun voor behoud van hun koloniale eigendom te verzekeren. In een petitie verklaarden de belanghebbenden de Nederlandse regering verantwoordelijk voor de emancipatie. Indien de regering die overwoog zou daar ‘behoorlijke schadeloosstelling’ tegenover moeten staan. Meerdere ondertekenaars hadden al een schadevergoeding ontvangen van de Britse overheid. Ook protesteerden zij tegen de rol die een ‘Vereeniging of Maatschappij’ voor ‘de emancipatie der slaven’ wilde spelen bij de afschaffing van slavernij in Suriname. Willem II ging mee in deze redeneertrant van de plantage- en slaveneigenaren: de koning weigerde de Maatschappij tot Bevordering der Afschaffing van Slavernij steun te verlenen en zijn minister van Koloniën, Jean Chrétien Baud, ging eerst onderzoeken of afschaffing eigenlijk wel noodzakelijk was.

Baud kon slavernij in de luwte onderzoeken omdat de financiële malaise die Willem I had nagelaten de politieke agenda domineerde. Het reorganiseren van de staatsschuld maakte ruimte voor politieke hervormingen zoals de afschaffing van slavernij, en de abolitionisten spoorden het parlement middels petitie aan tot actie.⁴ Hoezeer een deel van de Tweede Kamer andere prioriteiten stelde, blijkt uit de behandeling van een verzoekschrift van de belanghebbenden in 1845. De ondertekenaars bekritiseerden de gouverneur van Suriname omdat hij met pogingen het lot van de slaafgemaakten te verbeteren juist onrust zou veroorzaken. Liberale Kamerleden grepen dit adres ondertussen juist aan voor hun

streven om meer inspraak op het koloniaal beleid te krijgen door een discussie over het grondwetsartikel dat handelde over de machtsbalans tussen de koning, kabinet en de Kamer. Volgens een Kamercommissie wierpen de liberalen daardoor ‘als opzettelijk eenen sluier’ over ‘de volharding in de onbeperkte slavernij’ die in de petitie verborgen was.⁵

De grondwetsherziening van 1848 maakte de Staten-Generaal als medewetgever weer verantwoordelijk voor koloniale zaken. Maar de kans om slavernij af te schaffen bij het herzien van de grondwet is doelbewust onbenut gelaten, vanwege de hoge kosten die dat met zich mee zou brengen. Nu ook Frankrijk in dat jaar slavernij had afgeschaft, wat vergezeld ging van een schadevergoeding voor de eigenaren, leek het ministers niet raadzaam om daarover iets te bepalen in de herziene grondwet. Zolang de regering de eis (schadeloosstelling) van de eigenaren niet wilde erkennen trokken die laatsten de noodzaak voor afschaffing in twijfel. Schoorvoetend erkenden de eigenaren pas in 1852 dat het voortbestaan van slavernij onwenselijk was, terwijl de Tweede Kamer begreep dat iedere poging slavernij af te schaffen zonder schadeloosstelling kansloos was.

■ De Staatscommissie en de Emancipatiewet, 1853-1863

In november 1853 ging een Staatscommissie onder leiding van oud-minister Baud aan de slag om de afschaffing voor te bereiden. Het parlementaire draagvlak bleek echter gering. Zo legde Guillaume Groen van Prinsterer zijn lidmaatschap neer vanwege de omslachtige werkwijze die Baud had voorgesteld en het grote aandeel dat de belanghebbenden bij slavernij in de commissie hadden. Groen daarentegen vertegenwoordigde de Maatschappij tot Bevordering der Afschaffing van Slavernij en gold als de Nederlandse Wilberforce, de achttiende-eeuwse Britse abolitionist.⁶ Maar het vertrek van Groen en zijn keus om de Staatscommissie als parlementariër te bekritisieren, stemden commissielid en plantage-eigenaar A. P. Bruggmans bitter. In plaats van ‘de Staatscommissie in haren eigen boezem voortelichten,’ was Groen ‘van het vaandel gelopen.’⁷ Groens keuze om het vaandel van de abolitionisten niet langer te dragen in de Staatscommissie gaf de belanghebbenden uiteraard de gelegenheid om hun stempel te drukken op de rapporten en uiteindelijk op de wetsvoorstellen die daarop gebaseerd werden.

Verschillende factoren hebben in Nederland bijgedragen aan de lange aanloop naar de afschaffing van de slavernij. Wie de archieven van het Ministerie van Koloniën bestudeert kan niet anders dan concluderen dat

verreweg de meeste politieke tijd opging aan Nederlands-Indië. Daar-
tegenover stond echter de individuele betrokkenheid van bestuurders
zoals minister Baud en van zijn opvolgers, waaronder Jan J. Rochussen.
Ook laatstgenoemde was een oud-gouverneur-generaal en had in die
hoedanigheid zelfs een verzoekschrift tot afschaffing van slavernij in
Nederlands-Indië in ontvangst genomen, maar naast zich neergelegd. Als
minister van Koloniën daarentegen loodste Rochussen de Emancipatiewet
voor Nederlands-Indië door het parlement. De wet trad in 1860 in wer-
king.⁸ Ook schreef hij aan de gouverneur in Suriname dat hij hoopte '[d]e
grote maatregel der Emancipatie – hoe men er ook in het afgetrockene
over mag denken [...] in de eerstvolgende zitting [van de Staten-Generaal]
tot stand te brengen.'⁹ Na drie mislukte pogingen en een afgekeurde
begroting stapte Rochussen op. Naast desinteresse heeft ook het hoge
tempo waarin ministers de portefeuille van Koloniën doorgaven de voort-
gang van het wetsvoorstel geen goed gedaan. Tussen 1855 en de wet voor
de Atlantische gebieden van 1862 ontving het parlement zes emancipatie-
voorstellen, verdedigd door maar liefst vier verschillende ministers.
Bovendien was het eerder regel dan uitzondering dat er een 'oudgast' uit
Nederlands-Indië aan het roer van het departement van Koloniën stond,
die waar het West-Indische zaken betrof volledig moest vertrouwen op
dossierkennis (van medewerkers) aangevuld met de standpunten van de

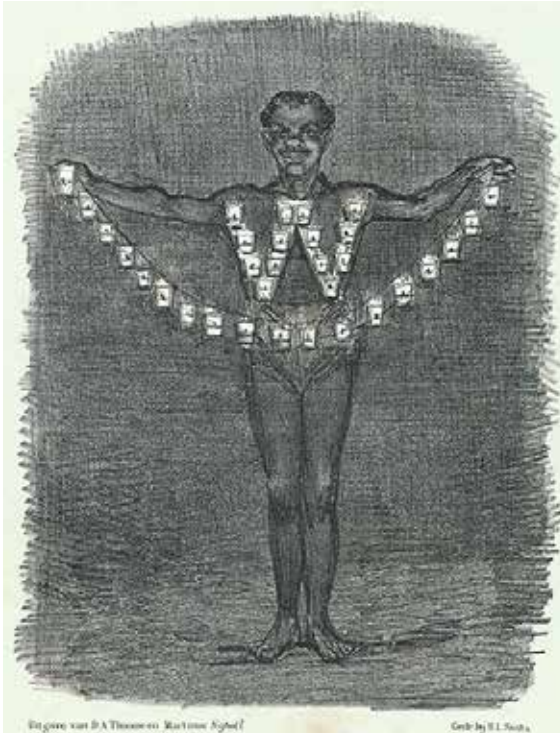

Wisselbrief ter waarde van tweehonderd gulden ten name van Emma Martins.
Uitgegeven op 19 juli 1864 op Sint-Eustatius, ter compensatie voor het vrijverklaren
van de slaafgemaakten die zij tot haar bezit rekende.

belanghebbenden. Bovendien heeft recent onderzoek informatie opgeleverd over de lobby van Amsterdamse belanghebbenden voor het afschaffen van slavernij in ruil voor gunstige voorwaarden voor de eigenaren. Die lobby (van eigenaren en investeerders) had meer dan eens direct effect op keuzes van de ministers en slaagde er zo in om de regering een vast bedrag aan schadevergoeding uit te laten betalen per slaafgemaakte, ongeacht de leeftijd van de betrokkene of het soort plantage waar zij of hij op werkte.

Op 1 juli 1863 trad de Emancipatiewet in werking in het Atlantisch gebied. Slavenhouders in Suriname ontvingen driehonderd gulden per slaafgemaakte en zestig gulden indien de geëmancipeerde het recht op ‘manumissie’ (vrijlating door de eigenaar) had verworven. Op Curaçao, Bonaire, Aruba, Sint-Eustasius en Saba ontvingen eigenaren tweehonderd gulden en op Sint-Maarten honderd gulden per slaafgemaakte. Het verschil in marktwaarde van de geproduceerde goederen in de koloniën bepaalde dit verschil. In totaal keerde de Nederlandse regering 9 864 360 gulden uit aan schadevergoeding, wat neerkwam op ruim een derde van de Rijksbegroting voor het jaar 1863. De Nederlandse overheid kon dit bekostigen door het begrotingsoverschot verkregen door de dwangarbeid in Nederlands-Indië die met het cultuurstelsel was ingevoerd.¹⁰

Het lange wetgevingstraject van de Emancipatiewet, dat duurde van 1853 tot 1862, is beschreven door opeenvolgende historici. De meeste studies benaderen slavernij als een sociaaleconomisch en cultureel fenomeen. Ze kwamen tot stand onder auspiciën van het Koninklijk Instituut voor Taal, Land- en Volkenkunde (KITLV) in Leiden en werden voor het overgrote deel geschreven door Nederlandse historici. Een belangrijke impuls aan de geschiedschrijving over de Nederlandse Cariben ontstond later als een reactie op een baanbrekend artikel van de Britse historicus Seymour Drescher, die zich richtte op de vraag of er een causaal verband bestond tussen kapitalisme en de afschaffing van slavernij. Historicus Gert Oostindie gaf als reactie een alternatieve verklaring voor de late afschaffing in Nederland: het bescheiden economisch belang van de op slavernij gebaseerde productie in het Atlantisch gebied zorgde ervoor dat het thema geen politieke prioriteit kreeg.¹¹ De hernieuwde aandacht voor het belang van slavernij in het Atlantisch systeem maakt deze verklaring mogelijk minder plausibel en de tijd lijkt dan ook rijp om antwoorden in een andere richting te zoeken. De Surinaamse historicus Joseph Siwipersad schreef in 1979 een standaardwerk over de Nederlandse regering en de afschaffing

Spotprent uit 1862 naar aanleiding van de afschaffing van de slavernij. Te zien is een slaafgemaakte man met een lichtjesslinger en de letter W (van Willem III) in lichtjes op zijn borst.

van slavernij in Suriname.¹² Hij beschouwde slavernij daarin niet als culturele of sociale, maar primair als een politieke kwestie. Vanuit dat perspectief betoogde hij onder meer dat juist de economisch gemotiveerde eigenaren de besluitvorming over de afschaffing van slavernij hebben vertraagd.

■ Staatstoezicht en immigratie, circa 1863-1900

De formele afschaffing van slavernij betekende voor veel slaafgemaakten nog geen vrijheid. Op 1 oktober 1863 begon de periode van staatstoezicht die de regering had ingesteld voor Suriname. Dat hield in dat meer dan 33 000 geëmancipeerde slaafgemaakten verplicht, voor de duur van maximaal tien jaar onder toezicht van de staat voor een zelfgekozen werkgever werkten. Verder verleende de regering financiële steun aan de immigratie van contractarbeiders naar het Caribisch gebied. Met het afschaffen van de slavernij kwam er bovendien geen einde aan de overtuiging van Nederlandse bestuurders dat de voormalig slaafgemaakten met harde hand geregeerd moesten worden en dat vooral Suriname behoefte had aan extra

arbeidskrachten. Directeur van de Surinaamse Immigratie Maatschappij (1865-1870) en latere kabinetsleider Nicolaas G. Pierson schreef hierover in 1871: ‘De emancipatiewet is in mijn ogen altijd een *failure* geweest. [...] Ik zou gewild hebben: een staatstoezicht van 50 jaren en tegelijk verplicht onderwijs [...] tegelijk aanvoer van vreemde werklieden – want Suriname – al werken alle negers – heeft nog werkkrachten nodig.’¹² Een jaar na het schrijven van deze brief stemde de Tweede Kamer in met het traktaat tussen de Nederlandse en Britse staat over de emigratie van Hindostaanse contractarbeiders uit Brits-Indië naar Suriname. Vanaf 1890 kwamen daar Javaanse contractarbeiders bij. Kortom, terwijl slavenhandel (1814) en slavernij (1860/1863) waren afgeschaft, groeide vanaf de emancipatie de betrokkenheid van de Nederlandse regering bij de rekrutering en financiering van immigranten uit Azië die leidde tot de huidige Surinaamse bevolkingssamenstelling.

Daarnaast bleven de bevoegdheden van de bestuurders en instellingen in de koloniën zeer beperkt. De onvrede daarover onder de inwoners kwam bijvoorbeeld tot uiting bij de viering van het vijfentwintigjarig bestaan van de Koloniale Staten van Suriname in mei 1891. Er braken rellen uit, waarbij een dode viel te betreuren. Een en ander luidde het vertrek in van de gouverneur, M.A. de Savornin Lohman. Parlementair chroniqueur Netscher vatte de bestuurlijke invloed van de familie De Savornin Lohman in zowel de koloniën als Den Haag bondig samen met de volgende zinsnede: ‘Leden van dit geslacht regeeren op kristelijk-historischen grondslag de zwartjes in West-Indië en de zwarten in ons Parlement!’¹⁴ Kabinetsleider Mackay peilde vervolgens oud-minister van Koloniën Willem de Brauw voor het Surinaamse gouverneurschap. Die had er weinig trek in om in Suriname min of meer aan de Haagse leiband te gaan lopen. De gouverneur vertegenwoordigde de Kroon en bestuurde de kolonie immers op basis van regeringsbesluiten die werden genomen in Den Haag. De Brauw wist ‘precies hoeveel er in Suriname gedaan’ moest worden, want de regering ‘heeft in Suriname den boel bedorven reeds bij de slaven-emancipatie’. Tegelijkertijd stelde de oud-minister ‘hoe bitter weinig een Gouverneur er doen kan [...] zoolang de staatkundige kringen in Nederland volkomen onverschillig blijven voor het lot der kolonie, die zij als een lastpost beschouwen, waarvan men liefst zoo weinig mogelijk wil hooren.’¹⁵

Het opvallendst aan de redenering van De Brauw is zijn uitspraak over de onverschilligheid van de Haagse bestuurders voor het lot van deze

kolonie en haar inwoners, terwijl zij de politieke verantwoordelijkheid volledig in handen hadden. Daarmee bevestigde De Brauw het bestaande beeld over hoe bestuurders en politici met de politieke verantwoordelijkheid voor slavernij zijn omgegaan in de negentiende eeuw. Uit de huidige stand van het onderzoek blijkt echter dat er vraagtekens gezet moeten worden bij de desinteresse van de bestuurlijke elite als verklaring voor de late afschaffing van slavernij in Nederland. Slavernij, zowel de afschaffing als de doorwerking daarvan, liet politici niet onberoerd, maar zij gaven prioriteit aan binnenlandse hervormingen, de economische belangen van de koloniale metropool en het behoud van de koloniale gebieden als win-gewesten. Hun politieke zeggenschap over de kolonie hebben zij daardoor niet aangewend om de emancipatie van slaafgemaakten te bespoedigen.

■ Tot slot

Om recht te doen aan hun aandeel in het slavernijverleden hebben verschillende Nederlandse steden, provincies en instituten onderzoeken uitgevoerd naar hun eigen betrokkenheid bij slavernij. Die groeiende reeks slavernijgeschiedenissen vraagt allereerst om synthetiseren van de uitkomsten. Daarnaast zijn er drie lijnen in de politieke geschiedenis van het slavernijverleden die vragen om verder onderzoek. Ten eerste beschouwde de grondwet van 1815 de koloniën als het domein van de Oranjevorst. Daardoor lag het opperbestuur tot 1840 in handen van koning Willem I. Een onderzoek naar het slavernijverleden en het koloniale verleden van het Huis van Oranje werd in december 2022 aangekondigd. Een tweede onderzoekslijn is de invloed van bestuurders met een koloniaal verleden. Zo vertrouwden Willem I en Willem II met respectievelijk Johannes van den Bosch en Jean C. Baud op mannen die hun loopbaan in Nederlands-Indië waren begonnen. Frits de Kock, een jeugdvriend van Willem III, groeide uit tot zijn privésecretaris en directeur van het Kabinet des Konings. Hij was geboren in Amboina (het huidige Ambon) als zoon van Hendrik de Kock, de legeraanvoerder in de Java-oorlog (1825-1830) en minister van Binnenlandse Zaken onder Willem I.

De derde onderzoekslijn gaat over de periode na de Emancipatiewet. Bij de afschaffing van de slavernij kregen de eigenaren compensatiegeld uitgekeerd. Naast de kennis over de herkomst van dit geld uit dwangarbeid in Azië is ook bekend hoeveel compensatiegeld aan iedere eigenaar en investeerder is uitbetaald. De volgende stap is onderzoek naar wat de ontvangers van het compensatiegeld daarmee hebben gedaan.

Onderzoekers die de arbeidsgeschiedenis van het Britse rijk hebben bestudeerd stellen bijvoorbeeld dat de afschaffing van slavernij leidde tot een intensivering van kolonisatie en het overstappen op een productiesysteem gebaseerd op onvrije contractarbeid. In haar studie over de arbeidsmigratie vanuit Brits-Indië en Java naar Suriname heeft Rosemarijn Höfte al aangetoond dat het juridisch instrumentarium om de goedkope arbeid te controleren bepalender was dan de economische motieven van de migranten en het op papier waarborgen van hun welzijn. Ook historicus Ulbe Bosma heeft gewezen op de overeenkomsten in de behandeling van arbeiders door koloniale mogendheden in de tweede helft van de negentiende eeuw. Maar in tegenstelling tot andere landen beschouwde Nederland de voormalig slaafgemaakten na hun emancipatie niet als Nederlands staatsburger. Ook de politieke besluitvorming die ten grondslag lag aan deze keuze en de alternatieve vormen van burgerschap die er later voor in de plaats kwamen, vragen om meer duiding. Pas daarna zullen we de doorwerking van het slavernijverleden op de lange termijn beter kunnen begrijpen.